

MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ**Azərbaycanda müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın tarixinə nəzər****Xanım Zairova**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: kh.zairova@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın tarixindən, ədəbi əlaqələrin qədim zamanlardan xalqlar arasında ədəbi-mədəni ünsiyyət forması olmasından, Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi dövrləşdirilməsindən, qarşılıqlı ədəbi əlaqə və qarşılıqlı təsir problemlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərlərin qruplaşdırılmasından, AMEA Ədəbiyyat İnstitutunda “Ədəbi Əlaqələr” şöbəsindən (sonralar “Dünya ədəbiyyatı və komparativistika” şöbəsi) və Azərbaycan Komparativ Ədəbiyyatşünaslıq Assosiasiyasından (AzCLA) bəhs edilir. Eyni zamanda, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq istiqamətində – Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbi əlaqələr” şöbəsində, sonralar isə digər universitetlərdə yerinə yetirilmiş dissertasiyalar diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, tarix, ədəbi əlaqələr, dissertasiya

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.03.2021; qəbul edilib – 18.03.2021

A look at the history of comparative literature in Azerbaijan**Khanım Zairova**

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: kh.zairova@gmail.com

Abstract. The article discusses general history of comparative literature, the existence of literary relations as a form of literary and cultural communication among peoples since ancient times, the historical chronology of the interaction of Azerbaijani literature with world literature, grouping of works, dedicated to the study of the problems of literary interaction. The article also deal with the history of the Department of Literary Relations (later the Department of World Literature and Comparative Studies) of the Institute of Literature named after N. Ganjavi of ANAS and the Azerbaijan Comparative Literature Association (AzCLA) and informs about completed dissertations in the field of comparative literature in the department "Literary Relations" of the Institute of Literature, and later in other universities.

Keywords: comparative literature, history, literary relations, dissertation

Article history: received – 09.03.2021; accepted – 18.03.2021

Giriş / Introduction

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq (fransızca: *litterature compare*, ingiliscə: *comparative literature*, almanca: *Vergleichende Literaturwissenschaft*) tədqiqatları iki və daha artıq ədəbiyyata aid mövzular, əsərlər, yazıçılar arasında; milli ədəbiyyatın sərhədləri daxilində və ya ədəbiyyatın digər elmlərlə əlaqəsi istiqamətində aparılan tədqiqatlardır.

Tacitusun “Natiqin söhbəti”, *Plutarxin «Paralel həyatlar» Yuliy Sezar Skaligerin “Poetikanın yeddi kitabı”* – Dantenin «Xalq bəlağəti haqqında» başa çatmamış traktatı, *M.Lütherin «Şifahi tərcümə haqqında açıq məktub*, F.Meresin “Bizim ingilis şairlərinin Yunan, Latın və İtalyan şairləri ilə müqayisəli tədqiqi”, *Ş.Perronun „Sənət və elm məsələlərində köhnə və təzə arasında paralellər“*, *Fontenelin «Qədim və müasirin uzaqlaşması*, Q.E.Lessinqin “Hamburq dramaturgiyasında müqayisəli tənqid” və ya Herderin “Orta əsrlər ingilis və Alman poeziyasının oxşarlıqları haqqında” əsərləri müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın tarixinin qədim dövrlərdən başladığını göstərir. XVIII, xüsusilə də XIX əsrdə ədəbiyyatşünaslıqda müqayisəli tədqiqatlar və müqayisəli yanaşmalar artmağa başlayır.

Dyserinck [3], Corbineau-Hoffmanna [2] görə ümumdünya müqayisəli ədəbiyyatşünaslığının inkişafında Fransada Madame de Staël (Baronessa Staël-Holsteyn), François Noël, Guislain de la Place, François Villemain, Jean Jacques Ampere, Philarete Chasles, Frederic Ozanam, Edgar Quinets, Louis Benloew, Paul Van Tieghem, Baldensperger, Marius-Francois Guyard, Jean Marie Carre, Almaniyada Daniel Morhof, Johann Gottfried Herder, Hugo Meltzl, Moriz Carriere, Max Koch, Joseph Texte, Friedrich Hirt, Ernst Robert Curtius, İtaliyada Arturo Graf, Arturo Farinelli, İngiltərədə John Dryden, Mathew Arnold, İsveçdə Jean Charles Leonard de Sismondi, Marc Monnier, Amerikada Rene Wellek, Goeffrey Hartman, Peter Demetz, Lionel Trilling, Hanry H.H.Remack, Rusiyada N.İ.Konrad, V.M.Jirmunskiy, Türkiyədə Cemil Meriç və Gürsel Aytaçın adları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın tarixi haqqında ətraflı məlumatlara ilkin olaraq R.Wellekin əsərlərində təsadüf olunur [7]. Məhz R.Wellek “müqayisəli” və “ədəbiyyat” anlayışlarının mənəbəyini və bu anlayışların mənə dəyişkənliyini araşdırır, xülasə verir.

Amerikan tədqiqatçısı Henri H.H.Remaka görə, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq bir tərəfdən müəyyən bir ölkənin sərhədlərini aşan ədəbiyyatın öyrənilməsini, habelə ədəbiyyatlar arasında əlaqələrin öyrənilməsini, digər tərəfdən isə ədəbiyyatın elmin digər sahələri, məsələn, incəsənət (rəssamlıq, memarlıq, musiqi), fəlsəfə, tarix, sosial elmlər, din və s. ilə əlaqələrini öyrənir. Qısaca olaraq, burada söhbət ədəbiyyatın bir və ya bir neçə başqa ədəbiyyatla müqayisəsindən və ədəbiyyatın insanın digər özünüifadə sahələri ilə müqayisəsindən gedir (Remak, Henry H.H., Definition und Funktion der vergleichenden Literaturwissenschaft, S.11-31, in: Komparatistik: Aufgaben und Methoden, Hrsg. Rüdiger H., Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, Verlag W. Kohlhammer, 1973, 165 S, ISBN 3-17-234051-1). Bəlkə elə bu səbəblərdən müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda iki məktəb formalaşmışdır, bunlardan birincisi, ədəbiyyatlar arasında əlaqəni öyrənən “fransız məktəbi” (və ya “Paris məktəbi”) (Bu məktəbə məxsus alimlərdən F. Baldensperger, J.M. Carre, P. V. Tighem, M. F. Guyard, A. Russo, K. Pişua və başqalarını göstərmək olar), ikincisi isə ədəbiyyatın digər elmlərlə əlaqəsini öyrənən “amerikan məktəbi”dir (Remak, Henry H.H., Definition und Funktion der vergleichenden Literaturwissenschaft, 11-54, in: Komparatistik: Aufgaben und Methoden, Hrsg. Rüdiger H., Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, Verlag Kohlhammer, 1973, 165 S, ISBN 3-17-234051-1. Weisstein U., Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, W. Kohlhammer Verlag, 1968, s.1).

Qeyd olunmalıdır ki, sovet dövründə Azərbaycanda da hər zaman “fransız məktəbi”nin ənənələri dəstəklənmiş, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq daha çox ədəbiyyatlararası təsir, resepsion, ədəbi əlaqə, səyahətnamə və səyahət ədəbiyyatı, yazıçıların məktublaşması, şəxsi əlaqələrin öyrənilməsi istiqamətində araşdırılmışdır.

Əsas hissə / Main Part

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın bir istiqaməti olan ədəbi əlaqələr xalqlar arasında ədəbi-mədəni ünsiyyət forması olmuşdur. Dünya ədəbiyyatının inkişafı müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində baş verir. “Ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri yeni bir şey deyildir. Bütün bəşəri mədəniyyət kimi dünya ədəbiyyatı da sadəcə olaraq milli mədəniyyətlərin və ya ədəbiyyatların məcmusu deyildir, ən əvvəl onların tarixi qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı nüfuz prosesində yaranan

müəyyən vəhdətidir. Heç bir xalq başqa xalqların nailiyyətlərindən istifadə etmədən inkişaf edə bilməz” [1, s.21].

Professor A.Hacıyev Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi dövrləşdirilməsini marksist-istorisizm prinsipləri əsasında apararaq bu əlaqələri dörd tarixi sistemdə qruplaşdırmışdır [5, s.4]:

Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin **birinci** tarixi sistemi zərdüştilik dini-mifoloji dünyagörüşünün hakim olduğu bir zamanda qədim Azərbaycan dövlətləri olan Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya (eramızdan əvvəl IX əsr – eramızın I əsri) dövrünə təsadüf edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin **ikinci** tarixi sistemi feodal epoxasında (VII əsrdən XVIII əsrədək) formalaşaraq böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu dövrdə islam monoteist dininin dünyagörüşləri ilə Azərbaycan mədəniyyəti, xüsusilə, ədəbiyyatı ərəbdilli, farsdilli, türkdilli ədəbiyyatların mürəkkəb kontekstində özünəməxsus inkişaf yolu ilə seçilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa, o cümlədən, İngiltərə və Almaniya ilə qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin sayca **üçüncü** tarixi mərhələsi XIX əsri və XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Şərq ənənələrini inkişaf etdirən Azərbaycan ədəbiyyatının burjua-maarifçilik ideologiyası zəminində rus-Avropa qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinə daxil olduğunu qeyd edən professor A.Hacıyev qarşılıqlı əlaqələrin və tipoloji oxşarlıqların forma və yollarının başlıca qaynağını avropalıların Azərbaycanın klassik və müasir ədəbiyyatına artan marağını, oxucu marağında, tərcümə ilə bağlı və elmi maraqda axtarır.

Professor A.Hacıyev qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin **dördüncü** tarixi sistemini Azərbaycan ədəbiyyatının SSRİ xalqları ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı əlaqələr sistemidir.

Müasir mərhələdə – Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan-Avropa qarşılıqlı əlaqələri yeni forma və yollar əldə edərək daha geniş miqyasda davam etməyə başlamışdır.

Qədim dövrdən bugunümüzdək uzun yol keçən “ədəbi əlaqələr həm də xalqların mənəvi inkişafı üçün bilik və təsəvvür dairələrinin genişlənməsi, zövqlərinin zənginləşməsi üçün lazımdır, hər xalqın milli ədəbiyyatını yeni mənbələrdən qidalandırır, yaradıcılığına təkan verir, axtarıqlarının vüsətini artırır [4, s.8].

Azərbaycanda müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın inkişaf tarixində F.Köçərlinin “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” (1903) əsəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bir elm kimi bu sahə XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq M.Arif, M.Rəfil və b. ədəbiyyatşünaslar tərəfindən inkişaf etdirilmiş və məhz bu əsrdə müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın əsasını təşkil edən ədəbi əlaqələrə dair bir sıra əsərlər meydana gəlmişdir.

1945-ci ildə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Ədəbi əlaqələr şöbəsi yaradılmış, şöbəyə f.e.d., prof. Nəzakət Ağazadə rəhbərlik etmişdir. Daha sonra şöbəyə f.e.d., prof. Şıxəli Qurbanov, f.e.d., prof. Mirəli Seyidov, f.e.d., prof. Arif Hacıyev, f.e.d., prof. Akif Hüseynov, f.e.d., prof. Məhərrəm Qasımlı, f.e.d., prof. Vaqif Arzumanlı rəhbərlik etmişlər. Hazırda Dünya ədəbiyyatı və komparativistika adlanan həmin şöbəyə f.e.d., prof. Gülər Abdullabəyova rəhbərlik edir.

2004-cü ildən 2019-cu ilə qədər Ədəbiyyat İnstitutunda “Ədəbi əlaqələr” jurnalı nəşr olunmuş və 11 sayı araya-ərsəyə gətirilmişdir. Jurnal AAK-nın siyahısına daxil edilən jurnallardan olmuşdur. 2018-ci ildən isə jurnalın adı dəyişdirilərək “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” adlandırılmış və bu günə qədər 5 sayı nəşr olunmuşdur.

Universitetlərimizdə müstəqil olaraq müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq fakültələrinə təsadüf edilmir. Lakin hazırda ayrı-ayrı universitetlərin magistratura şöbələrində - Azərbaycan Dillər Universitetinin Tərcümə fakültəsinin, Bakı Dövlət Universitetinin, Bakı Slavyan Universitetinin və Azərbaycan Universitetinin filologiya fakültələrinin magistratura şöbələrində müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi əlaqələr seçmə fənn kimi tədris edilir.

2006-cı ildə professor R.Qeybullayevanın rəhbərliyi ilə Azərbaycan Komparativ Ədəbiyyatşünaslıq Assosiasiyası (AzCLA) yaradılmış və ICLA-da (Beynəlxalq Komparativist Ədəbiyyatşünaslıq Assosiasiyası) qeydiyyatdan keçmişdir.

Assosiasiyanın əsas məqsədi Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin müxtəlif aspektlərdən – məs. tarixi, fəlsəfi, dini və sosioloji istiqamətlərdən öyrənilməsi və bu istiqamətlər-

də nəzəriyyələrin araşdırılması ədəbiyyat və mədəniyyət problemləri ilə bağlı müxtəlif layihələr həyata keçirmək, Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin dünyada təbliğ edilməsi, dünya ədəbiyyatı nümunələrinin öyrənilməsidir.

AzCLA yarandığı gündən indiyədək müxtəlif dəyirmi masalar, konfranslar – Ədəbiyyat Kontekstdə (2006); Ədəbiyyatda və mədəniyyətdə stereotiplər (2008); ədəbiyyatda və mədəniyyətdə arxetiplər (2010); M.F.Axundzadənin 200 illiyi: Maarif, Əlifba və digər məsələlər (2012); Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət: Milli ədəbiyyat və mədəniyyətin başlanğıc nöqtələri (2015); Təkrar mədəniyyətlər və ya mədəni genomlarda prototiplər (2017); Nizami mədəni irsinin müasir dövrdə interpretasiyası (2018), habelə tələbələr üçün bir çox konfranslar təşkil etmişdir.

Professor Ş.Qurbanov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında qarşılıqlı ədəbi əlaqə və qarşılıqlı təsir problemlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərləri aşağıdakı mövzular üzrə qruplaşdırmışdır:

1. Rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tədqiqinə dair əsərlər.
2. Zaqafqaziya xalqları ilə ədəbi əlaqələrin (Azərbaycan-gürcü, Azərbaycan-erməni) tədqiqinə dair əsərlər.
3. Ölkəmizin (SSRİ-nin X.Z.) başqa xalqları ilə ədəbi əlaqələrin öyrənilməsinə dair əsərlər.
4. Xarici ölkə xalqları ilə ədəbi əlaqələrə dair əsərlər [6, s.130].

Bu istiqamətlərdə yazılan əsərlər Azərbaycan-rus (Ş.Qurbanov, A.Hacıyev, T.Şərifli, A.Feyzullayeva, L.Səmədova, S.Osmanlı, T.İbrahimova, H.Babayev); —Azərbaycan-gürcü (D.Əliyeva, Ş.Qəhrəmanova); Azərbaycan-Dağıstan (M.Yarəhmədov), Azərbaycan-Pribaltika (V.Arzumanlı), Azərbaycan-Ukrayna (V.Arzumanlı), Azərbaycan-özbək (X.Rza, C.Nağıyeva, Q.Əliyev); keçmiş sosialist ölkələrindən Azərbaycan-Yuqoslaviya (G.Ağasiyeva), Azərbaycan-bolqar (N.Məmmədov), Azərbaycan-Polşa (G.Abdullabəyova, Y.Teyer, X.Abbasova), habelə Azərbaycan-fransız (B.Ağayev) ədəbi əlaqələrini əhatə edir.

1945-ci ildən indiyədək Azərbaycanın müxtəlif universitetlərində ədəbi əlaqələrə, ümumiyyətlə, müqayisəli ədəbiyyatşünaslığa dair bir çox tədqiqatlar aparılmış, filologiya üzrə fəlsəfə (namizədlik) doktorluğu və elmlər doktorluğu dissertasiyaları yazılmışdır. Azərbaycanda müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın tarixini daha yaxşı öyrənmək üçün komparativistik tədqiqatlarda istifadə edilə bilən, tədqiqatçılar üçün yeni üfüqlər açacaq, lakin tam olduğu iddia edilə bilməyən bir bibliografiyanın əlavə olunmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq, Azərbaycanda müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq elminin tarixinin öyrənilməsi üçün bir ensiklopedik-lüğət təşəbbüsünün irəli sürülməsində bu bibliografik tədqiqat ilk addım hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat / References

1. Алиев Г.А. Дружба народов – дружба литератур. Доклад на Всесоюзной творческой конференции писателей 27 октября 1980. Азербешр, 1980.
2. Corbineau-Hoffmann, Angelika. Einführung in die Komparatistik, Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2000.
3. Dyserinck, Hugo. Komparatistik: Eine Einführung. Bonn: Bovier, 1991.
4. İbrahimov M. Gözəl ədəbi hadisə. Dünya. Orijinaldan tərcümə toplusu. 1/1983, Bakı, 1983.
5. Гаджиев А.А. Проблемы изучения азербайджанско-европейских литературных взаимосвязей // Азербайджанско-Европейские литературные взаимосвязи. Баку: ЭЛМ, 1985.
6. Qurbanov Ş. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri, Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1969.
7. Wellek R., Warren A., Theorie der Literatur, New York, Hermann Gentner Verlag, 1958

Взгляд на историю компаративистики в Азербайджане

Ханым Заирова

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: kh.zairova@gmail.com

Резюме. В статье рассматривается общая история сравнительного литературоведения, существование литературных связей как формы литературно-культурного общения между народами с древних времен, историческая хронология взаимодействия азербайджанской литературы с мировой литературой, группировка произведений, посвященных исследованию проблем литературного взаимодействия. В статье также рассматривается история отдела «Литературные связи» (позже отдел «Мировая литература и компаративистика») Института литературы имени Н.Гянджеви НАНА и Азербайджанской ассоциации сравнительного литературоведения (AzCLA) и информируется о выполненных диссертациях в области сравнительного литературоведения в отделе «Литературные связи» Института Литературы, а затем и в других вузах.

Ключевые слова: сравнительное литературоведение, история, литературные связи, диссертация